

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Band: 81 (1968)

Artikel: Sgurdi e digren dil romontsch el process da germanisaziun
Autor: Cavigelli, Pieder
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-228372>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 01.11.2024

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Sgurdi e digren dil romontsch el process da germanisaziun

Pieder Cavigelli

La midada dil lungatg succeda buca d'in di a l'auter; per ordinari seresulta ella d'ina perioda da bilinguitad pli u meins liunga ed intensiva, sco ella se presenta adina puspei surtut als cunfins linguistics. Ei setracta denton darar d'ina bilinguitad casuala, indifferententa, senza decisiun persunala duront ina pli liunga perioda. Ton il singul sco la cuminonza sedecidan anzi u per il lungatg mumma sco lungatg primar u per il lungatg jester sco lungatg secundar, era sche quella decisiun semanifestescha anoviars buc adina evidentamein. Egl act da germanisaziun da Panaduz selai la stedia carschen dil tudestg persequitar d'ina famiglia a l'autra ed el vitg sco tal naven dall'entschatta cun l'avertura dalla scola tudestga (1833) tochen alla fin tras il barschament (1908). Mia perscrutaziun dil problem¹ cuntegn in vast material documentar. Ella demonstrescha surtut tras ils diagrams e las tabellas da germanisaziun da differentas familias e dalla entira populaziun il svilup che la midada dil lungatg fa pass per pass².

Zun differentas raschuns retardan ni accelereschan la decisiun definitiva en la damonda dil lungatg. La tradiziun famigliara ton sco quella d'in entir vitg mantegnan lur forza conservativa tras biars stempraus, savens cun endinadad admirabla, ferton ch'in accident catastrofal sco il barschament da Panaduz dils 11 da fenadur 1908 ha pudiu sdernar cun vehemenza elementara fundament e baghetg

¹ «Die Germanisierung von Bonaduz in geschichtlicher und sprachlicher Schau»; la lavur vegn publicada proximamein en la collecziun scientifica: «Beiträge zur schweizerdeutschen Mundartforschung», edida da prof. R. HOTZENKÖCHERLE.

² do. emprema part, cap. 3 «Die Germanisierung in den Familien».

dil lungatg. In um vegl da Panaduz ei s'exprimius en siu pareri sur la midada dil lungatg da siu vitg culs plaid: «*Nos rumeuntsch ha ars cugl fiéc*». Quella perschuasiun constat cun la realitad³ e lubescha d'applicar las experienzas ord il decuors dalla germanisaziun da Panaduz era ad auters loghens germanisai en situaziuns analogas, aschia per Cuera suenter il barschament da 1464 e per Tusaun suenter ils barschaments da 1726 e 1741.

E tonaton stuein nus sedumandar, daco ina catastrofa, era en la dimensiun dil barschament da Panaduz, sa effectuar la sballunada e decadenza cumpleta dil lungatg mumma. La risposta dattan tuts eveniments preliminar che han privau da decennis enneu il romontsch da Panaduz dalla tgira e cultivaziun che descha al lungatg matern per ch'el resti sauns e vigurus. Dil mument ch'in pievel biling enconuscha ed apprezzescha buca pli la valeta spirtala dil lungatg mumma, ch'el s'empatscha mo pli da dumignar la tschontscha nova sco basa necessaria per il sforz progressiv sil terren economic e ch'el spetga scadin success material e cultural dil niev lungatg secundar, renunzia el a sia viarva materna e surlai quella alla casualitad. A Panaduz ei quei stau il cass pli u meins gia dapi che la scola nova ha tolerau mo il tudestg pli sco lungatg uffical⁴ e fatg tuts sforzs da dumignar quel senza risguard al lungatg romontsch sco lungatg primar. Inaga che era la ductrina e silsuenter la baselgia han introduciu il tudestg, ei il vegl lungatg buca mo vegnius sprezzaus ed ignoraus, mobein extirpau sapientivamein ord las biaras famiglias, per part cun squetsch da surengiu. Oralmein ha il romontsch aunc pudiu semantener tochen al barschament ed en singuls cass sur quel o, mo igl ei evident ch'in lungatg buca pli estimaus e cultivaus va en muschnas.

Il material romontsch, recaltgaus a Panaduz, lubescha da far in maletg dallas fuormas principalas dil sgurdi e dalla digren dil lungatg mumma; el spazi che stat a mia disposiziun, sa quei daventar mo el senn d'ina survesta. Quella vegn denton cumpletada tras biars exempels en mia perscrutaziun dalla germanisaziun da Panaduz che dilucidescha ed analysescha surtut la sostanza linguistica tudestga⁵, mo che tracta era detagliadamein substrat ed interferenza dil lungatg primar el lungatg secundar.

³ do. emprema part, cap. 6 «Die Förderung der Germanisierung durch den Brand».

⁴ do. emprema part, cap. 2 «Die Germanisierung durch die Schule».

⁵ do. secunda part, cap. 1—4.

I. Sgurin e digren sil camp fonetic

Parallel cun la germanisaziun sesmasa la sostanza fonetica genuina romontscha. Ella piarda sia forza e colur e s'adattescha pli u meins dabot alla pronunzia tudestga. Las atgnadads foneticas dil lungatg mumma sesminueschan buc d'in di a l'auter e buca tier tuttas persunas en la medema regularitad ed intensitad. A Panaduz hai jeu saviu constatar ch'ils sujets vegls, naschi avon 1875, ed era aunc singuls pli giuvens, cun sufficiente voluntad e cultura per il plaid artau, han pudiu conservar lur fonetica originala quasi intacta lunsch viaden el process da germanisaziun. Quei fatg documentescha ch'il sgurdin fonetic, che po bein semussar en certs cass gia el stadi da bilinguitad, semanifestescha en sias differentas pusseivladads decadentas pér egl act da germanisaziun cun tutta vigur.

A. Il fonem dalla depalatalisaziun

Mintga romontsch percorscha immediat la differenza denter sia atgna pronunzia e quella da romontschs tudestgai ni che vivan sil-meins per gronda part sin territori tudestg. Quella differenza pertucca surtut la depalatalisaziun da suns spirontamein romontschs.

1. La depalatalisaziun dil *tg*

Quella ei schi fetg derasada ch'ella po valer per generala. L'intensitad dall'articulaziun sesminuescha; la lieunga strocla buca pli lateralmeins encunter las schunschivas per la pronunzia dil *tg*; per-encunter sesaulza ella viers il tschiel dalla bucca ed effectuescha leu l'affricata che corrispunda al sun *tsch* romontsch ch'ei en general stagn pli ferm ed accentuaus meglier ch'il medem sun tudestg⁶.

La midada fonetica dil *tg* romontsch, remplazzaus tras il *tsch*, munta pia in sluccada dalla forza articolatoria che meina alla fusiun dils dus differentes suns e privescha cheutras il lungatg mumma d'ina distincziun necessaria ed originala en sia expressiun. Cun paucas excepziuns vegn mintga *tg* taccaus ch'el segi initials, intervocals ni finals:

⁶ cf. R. BRUNNER, Zur Physiologie der rätoromanischen Affrikata *tsch* und *tg* (*ch*), Sprachleben der Schweiz, Bern 1963, pag. 167 ss.

tgau — *tschau* *burtget* — *burtschet* *latg* — *latsch*
tgeun — *tscheun* *netga* — *netscha* *brutg* — *brutsch*
tgimeun — *tschimeun* *petgan* — *petschan* *fastatg* — *fastatsch*

El decuors dalla germanisaziun piarda era il *tsch* sez buca darar sia intensitad articulatoria romontscha e s'approximescha pli e pli al sun tudestg *tsch*, p. ex. en *deutsch*.

En general semuossan plirs stadis da depalatalisaziun che s'allontaneschan adina pli fetg oriund *tg*:

tgar — *tgschar* — *t(g)schar* — *tschar*
cutga — *cutgscha* — *cut(g)scha* — *cutscha*
nutg — *nutgsch* — *nut(g)sch* — *nutsch*

Senza entrar pli da rudien els singuls detagls dil fonem, scuviera la perscrutaziun dalla germanisaziun da Panaduz tonaton aunc certas atgnadads che ston vegnir menziunadas:

- a) La fuorma romontscha dil *tg* semantegn generalmein pli ditg intacta avon in *i*, pervia da sia articulaziun palatala: *tgimeun* sper *tschameun*, *tgicleunas* sper *tschacleunas* e surtut significativ en l'expressiun: *tschau* e *tgil* dil truffel (da sem). Era tier ils pronomis interrogativs seconserva *tgi?* pli ditg intacts che *tgè?* che vegn pronunziaus sco *tschè?*

Suenter in *i* denton — e quei ei remarcabel — dominescha la fuorma depalatalisada gia fetg baul: *litsch* (letg), *ditschira* (digira), *scuitschascha* (scotg' ascha).

- b) Il *tg* inicial d'in plaid muossa el sesperder ualti savens in *sch* preliminar che svanescha enteifer l'evoluziun puspei ni che resta magari vinavon ligiaus alla fuorma depalatalisada:

tgimeun — *schtgameun* — *schtschameun* — *tschameun*
tgirat — *schtgirat* — *schtschirat/tschirat*

- c) En singuls plaids emoziunals semantegn il sun palatal bein enqualga insumma ni silmeins fetg ditg intacts; aschia hai jeu udiu el romontsch da Panaduz per ordinari la fuorma *tga* (casa), en scadin cass mo darar in *tscha* depalatalisaus dil tuttafatg.

La fusiun dil *tg* e dil *tsch* — era sch'ella disfigurescha e svaletescha il lungatg mumma — meina bein mo en cass exepziunals ad ina confusiun lexicala; ch'ina tala ei denton senz' auter dada, affirmeschan las expressiuns notadas: *egn vadi da tratsch* (enstagl da tratg), *que e igna bella fatscha* (enstagl ina bella fatga, schabetg);

il *tschautigia* interpretescha in scolar, senza enconuschientschas dil romontsch, en tudestg per: *dr schautidscha*; il relict romontsch vegn cheutras privaus da siu cuntegn lexical e daventa in object da speculaziuns pseudoetimologicas.

Igl ei evident che la fusiun dil *tg* e dil *tsch* ha effectua duront l'evoluziun ina cumpleina malsegirtad en l'applicaziun dils dus suns etimologics en plaids romontschs e schendrau in scumbegl, ins sa bein dir, ualti general dallas fuormas *tg* e *tsch*. Aschia aud'ins in sper l'auter: *survetg* e *survetsch*, *terratg* e *terratsch*, *catgar* e *catschar*, *retgiert* e *retschiert*, *mitgafadigia* e *mitschafadigia*, *enguladetg* ed *enguladetsch*, *bratg* e *bratsch*, *naschientga* e *naschientscha*, *survitgevel* e *survitscheivel*, *preschientga* e *preschientscha*, *entgiet* ed *entschiet*, *tgischeglial/schtgischeglia* e *schtschischeglia*, *tgaffar* e *tschaffar*, *tgiel* e *tschiel*, *setgentar* e *setschentar*, *tgunavla* e *tschunavla ga*, *puschstretg* e *puschstretsch*, *retga* e *retscha*, *ign tgepli vinars* ed *ign tschepli vinars*.

Ord ina tala confusiun en l'applicaziun dils dus suns *tg/tsch*, sco ella seresulta el decuors dalla germanisaziun, sai alla finala secapescha dar mo ina sligiazion: la generalisaziun dil *tsch* adina e daptut. E quei fatg munta la sperdita dalla fatscha originala dil lungatg mumma.

2. La depalatalisaziun dil *gi/ge*

Atgmamein spitgass ins en quei grau in semigliont decuors sco tiel *tg*; quei ei denton buc il cass. La depalatalisaziun progressescha cheu bia pli plaun e semuossa meins decadenta. Quella constataziun corrispunda all'observaziun partenent la depalatalisaziun dil *tg* avon *i* (cf. sura) e para d'esser ina consequenza dil vocal *i*, ligiaus stretgamein cul sun *gi/ge*. Ultra da quella influenza sa denton era la lenes cun in'articulaziun meins intensiva che tier la fortes *tg* facilitar il manteniment dil sun romontsch lunsch viaden egl act da germanisaziun. Il *gi/ge* romontsch semantegn denton mo excepziunalmein dil tuttafatg intacts; per ordinari constatescha ins ina leva depalatalisaziun el decuors dalla germanisaziun. Pér alla fin dil process da germanisaziun, pia tier persunas completamein germanisadas, senza negina relaziun directa pli cul lungatg romontsch primar, semida il *gi/ge* anetgamein, senza ulterius scalems intermediars, en in *dsch* che tuna pressapauc sco la pronunzia tudestga dil *gi/ge* romontsch; occasiunalmein aud'ins aunc magari in *dschi* enstagl mo il *dsch*; ils cass nudai

lubeschan denton buc da veser lien in pass intermediar, ni sch'ei setracta d'in tal, semuossa el mo fetg irregular tier ina persuna ni l'otra:

ginevra — *dschinevra*
giavelen — *dschavelen / (dschiavelen)*
giui — *dschui / (dschiui)*
gioga — *dschoga*
ragisch — *radschisch*
carigia — *caridscha*
fastigè — *fastidschè*

Omisduas fuormas ina sper l'otra, la palatalisada e la depalatalisada senza negina differenza semantica, hai jeu constatau el plaid *dargè* sper *darschè* (cf. Voc. rom. p. 184 *dargiar*) mo tier ils pli vegls sujets; gia baul vegn la fuorma verbala circumscretta cun: *fa cugl ratg/ratsch*, *lai tral ratg/ratsch*, pli tard cun: *lai tral sib* e *fa igl siban*. En vesta al fatg ch'il *gi/ge* seconserva schiglioc bein, astg' ins bein supponer en las duas fuormas *dargè/darschè* plitost ina cumulaziun dils dus plaids «*dargiar*» e «*derscher*» (cf. Voc. rom. p. 195, 4) ch'in problem da fonetica sguardinada.

La cumulaziun dil *gi/ge* cun il *sch* provochescha el davos temps era cheu puspei ina gronda malsegirtad en l'applicaziun dils dus suns: *mulger* e *mulscher*, *unger* ed *unscher*, *giavigiè* e *giavischè*, *giuschdā* e *schuschdā*, *nus giogn* e *nus schogn* (dir).

3. La depalatalisaziun dil *gl*

Conform alla situaziun fonetica digl entir Grischun central romontsch ha il vegl dialect da Panaduz palatalisau igl *l* en posiziun iniciala, intervocala e finala bia pli stedi ch'il sursilvan⁷. Ins remarca che tuttas persunas da Panaduz, che han en la giuventetgna aunc plidau romontsch en famiglia, conservan il *gl* relativamein intacts era aunc suenter esser vegni germanisai; ei tucca denton da menziunar la restrincziun ch'il *gl*, surtut intervocal, vegn savens rinforzaus ni sustenius tras in *i* che suonda; aschia per ex. en *uregla* (l) primar) — *ureglia* (secundar), *tagleun(t)* (l) — *taglieun(t)*⁸. Tier plaids

⁷ cf. M. LUTTA, Der Dialekt von Bergün, Halle 1923, § 121, c, 172.

⁸ cf. surs. tagliom: Vocabulari Romontsch, R. VIELI/A. DECURTINS, pag. 725 (scursaniu: Voc. rom.).

cun *gl* final semuossa tscheu e leu era gia la tendenza da plazzar in *i* posteriur; *manugl* (primar) — *manuigl* (secundar), *cavegl* — *caveigl*. Ei setracta cheu en principi senza dubi gia d'ina entschatta da depalatalisaziun, era sch'il *gl* semantegn tras il sustegn d'in *i* ualti schubers.

Tuttas personas germanisadas da pign ensi en famiglia ein buca pli hablas da pronunziar il *gl* palatal, segi en lur romontsch empriu sin via, segi els nums locals ni els numerus relicts romontschs en la tschontscha tudestga. Cheu sepresenta ina reha scala da substituziuns che vegn effectuada tras l'intermediaziun d'in *i* avon e sunter il sun, naven dil *gl* originar tochen agl *l* oral:

glamari(t) — *gliamari* — (*g*)*liamari* — *liamari* — *lamari*
glema(t) — *gliema* — (*g*)*liema* — *liema* — *lima/lema*
Gleun(t) — *Glieun* — (*G*)*lieun* — *Lieun* — *Leun/Lion* (*Glion*)

pagla(t) — *paglia* — *pa(g)lia* — *pailia* — *palia*
panagla(t) — *panaglia* — *pana(g)lia* — *panailia* — *panalia*
schanugla(t) — *schanuglia* — *schanu(g)lia* — *schanuilia* — *schanulia*
batagl(t) — *bataigl* — *batai(g)l* — *batail* — *batail/batal*
cavagl(t) — *cavaigl* — *cavai(g)l* — *cavail* — *caval*
cavegl(t) — *caveigl* — *cavei(g)l* — *caveil* — *cavel*

Il dialect da Panaduz piarda sensiblamein sia tempra originala tras la depalataziun dil *gl*, pertgei che quella cumpeglia ina gronda part dil vocabulari e tschaffa surtut era igl artechel masculin sg. *igl*/pl. *igls* e mida quel en *ill/ils* conform la scripziun uffiziala sursilvana.

En certs cass corrispunda la fuorma depalatalisada insumma al sursilvan, aschia per ex.: *glidimè* — *lidimer* (cf. Voc. rom. p. 349), *clavegla* — *clavella* (cf. Voc. rom. p. 121), *badegl* — *badel* (cf. Voc. rom. p. 44), *vantregl* — *ventrel* (cf. Voc. rom. p. 797). Igl ei buca raschieni ch'il lungatg da scartira sursilvan hagi promoviu questa depalatalisaziun. Ella deriva era buca da singulas fuormas tudestgas che secruschan cun l'expressiun romontscha, sco per ex.: rom. *barglir* (*la briglia/breglia, igna bargliera/bregliera*) e tud. *brüllə* che dat *brelalberla* cun l'usitada labilitad digl *r*.⁹

⁹ cf. Dicziunari Rumantsch Grischun (DRG) II, 315.

4. La depalatalisaziun dil *gn*

Quella marscha parallel cun la depalatalisaziun dil *gl* ed ha quasi il medem decuors. Il punct da partenza paleisa denton interessants aspects, perquei ch'ig element palatal ei bia pli derasaus el vegl dialect da Panaduz ch'en autras cuntradas grischunas romontschas e dat a quel sia tempra originala e caratteristica. Aschia ha Panaduz palatalisau *n* intervocal, ultra ch'en la posiziun generala grischun-romontscha¹⁰, era aunc els suandonts cass extraordinaris:

IN: *farignalfaregna* (FARINA), *batligni* (BATINEU, cf. DRG II 33) *butschign/butschegn* (*BUTTICINU, cf. DRG II 753), *cusign*, *cusrign/cusegn*, *cusregn* (CONSOBRINU), *glign/glegn* (LINU), *gligna/glegna* (LUNA), *lavignallavegna* (LABINA), *spigna/spegna* (SPINA), *tgamign/tgamegn* (CAMINU), *cumign/cumegn*, *lavour cumegna* (COMUNU), *divign* (DIVINU), *segnester* (SINISTRU), *igna/egna* (UNA), *nagign/nagegn* (NEC UNU) etc.; era avon gl'accent: *mulignè* (MOLINARIU).

EN: *avoigna* (AVENA), *boign* (BENE), *cadoigna* (CATENA), *foign* (FENU), *el moigna* (MINAT), *oign* (IN), *ploign* (PLENU), *Roign* (RENU), *terroign* (TERRENU), *tschoigna* (CENA) etc.

ENT: *brognta* (*BRENTA, cf. DRG II 490 ff), *dogn* (DENTE), *endamogn* (-MENTE), *plumogn/purmogn* (PULMENTU), *fieramongnta* (-AMENTA), *sterlamognta* (-AMENTA), *bunamogn* (BONAMENTE), *veramogn* (VERAMENTE); era -ENS-: *mogns/moigns* (MENSE).

Ordvart frequents ei -ogn- en la formaziun dall'emprema persuna plural dils verbs en -ARE, -ERE regulars ed irregulars: *nus purtogn* (PORTARE), *dogn* (DARE), *stogn(sa)* (STARE), *schogn(sa)* (LAXARE); *duogn* (DOVERE), *vogn* (HABERE), *vasogn(sa)* (VIDERE), *savogn(sa)* (SAPERE), *logn(sa)* (VOLERE); *enco(g)nuschogn* (INCOGNOSCERE), *fagiogn(sa)* (FACERE), *schogn(sa)* (DICERE), *mettogn* (MITTERE), *prandogn(sa)* (PRENDERE), *mogn(sa)* (VADERE) etc.

Mo ils pli versai sujets vegls han aunc differenziau manedlamein *foign* e *dogn* sco LUZI indichescha en § 24.¹¹ Gia baul ha la tendenza da depalatalisaziun provocau la pronunzia *doign*, aschia ch'il diftong

¹⁰ cf. M. LUTTA, 1. c. § 201, b.

¹¹ cf. J. Luzzi, Lautlehre der Subselvischen Dialekte. Diss., Erlangen 1904.

primar etimologic *foign*¹² ed il diftong secundar *doign* coincideschan en consequenza dalla depalatalisaziun. Quella fusiun fonetica, ch'ei senza dubi era aunc vegnida promovida tras la forza dall' analogia, ha probabel priu sia entschatta gia el temps da bilinguitad, mo ei progressada rapidamein tras la germanisaziun ed ha privau il vegl dialect romontsch da Panaduz d'ina fina caratteristica.

Ultra da quei sgurdin fonetic semantegn igl element palatal *gn* relativamein bein tochen encunter la fin dalla germanisaziun tier tuttas persunas d'origin romontsch. La depalatalisaziun semuossa denton immediat ed anetgamein tier tuts elements germanisai e meina pressapauc a fuormas conformas a quellas dalla depalatalisaziun dil *gl*:

<i>gnoc(li)s</i>	—	<i>gnioc(li)s</i>	—	<i>(g)nioc(li)s</i>	—	<i>nioc(li)s</i>	—	<i>noc(li)s</i>
<i>avoigna</i>	—	<i>avoignia</i>	—	<i>avoi(g)nia</i>	—	<i>avoinia</i>	—	<i>avoina</i>
<i>brognta</i>	—	<i>broignta</i>	—	<i>broi(g)nta</i>	—	<i>brointa</i>	—	<i>(brenta)</i>
<i>sagneun</i>	—	<i>sagnieun</i>	—	<i>sa(g)nieun</i>	—	<i>sanieun</i>	—	<i>siniun</i>
<i>murglegnas</i>	—	<i>murliegnias</i>	—	<i>murlieinias</i>	—	<i>murlenias</i>	—	<i>murlenas / murlinas</i>
<i>purto gn</i>	—	<i>purtoign</i>	—	<i>purtoi(g)n</i>	—	<i>purtoin</i>	(nus	<i>purtein</i>)
<i>peterschegn</i>	—	<i>peterscheign</i>	—	<i>peterschein</i>	—	<i>peterschen / peterschin</i>		
<i>Vau Piogn</i>	—	<i>Fapiogn</i>	—	<i>Fapioi(g)n</i>	—	<i>Fapioin</i> (num local)		

Tscheu e leu, mo darar, sefa valer ina leva influenza dalla Sur-selva, aschia p. ex. *siniun* = surs. signun (Voc. rom. p. 487); ei se-tracta da fuormas casualas che certins acceptan en contact cun Sur-silvans, perquei che las fuormas indigenas ein buca vivas.

5. La depalatalisaziun da plirs suns palatals en in plaid

Disfigurescha gia la semplia depalatalisaziun in plaid ed effectuescha ch'el piarda siu character original, ei quei surtut il cass, sche plirs suns vegnan depalatalisai el medem plaid; quei daventa tuttavie buca darar el dialect da Panaduz muort la gronda predilecziun per fuormas palatalas:

¹² cf. TH. RUPP, Lautlehre der Mundarten von Domat, Trin und Flem, Diss., Chur 1963, § 26. Lutta, § 201. G. I. Ascoli, Archivio glottologico italiano, I 96.

bregnsigna / — brensignia / — brensi(g)nia — brensinia / — brensina
bragnsegna — bransegna — branse(g)nia — bransinia — bransina

gagligna / — gaglignia / — galignia / — gali(g)nia / — galina
gagleгна — gaglieгна — galeгна — gale(g)nia

sgiargiogntas — sgardschioi(g)ntas — sgardschointas —
— sgardschiointas — sgardschontas

vegntschagleuns — vei(g)ntschaglieuns — veintscha(g)lieuns —
— ventschalieuns — ventschaleuns

Sogntgacrest — Soi(g)ntgiacrest — Sointschiacrest — Sontschacrest

Tavagneunzas — Tavagnieunzas — Tavagnieunzas — Tavanieunzas /
Tavaneunzas

Cun exepziun dil num local (Tavagneunzas) vegn igl emprem palatal el plaid eliminaus avon ch'il secund che vegn schurmigliaus digl accent e croda pli tard.

B. La sperdita dalla sonorizaziun consonantica

El decuors dalla germanisaziun sespiardan e svaneschan ils consonants sonors dil lungatg romontsch pli e pli. Cheutras piarda il lungatg mumma sia fina musicalitad, sia sensibilitad e cordialitad e daventa, sustenius dalla depalatalisaziun, secs e dirs. Il dialect da Panaduz era oriundamein rehs da consonants sonors. La gliעד veglia ha fatg persenn la midada en la pronunzia suorda ed ha adina puspei accentuau ch'il romontsch da lur vitg hagi piars la *şunşcha*. Il suandont proverbi sa demonstrar la buna distincziun da consonants sonors, levs e fermes el vegl lungatg romontsch: «*Fagl bi da sogn Barclameu, pur lavura pleunseu, fagl paur da sogn Barclameu, pur varda ca tui venş ogn cul teu*».

Forsa il pli fetg resenta ins la midada da *ş* e *şch* sonors en suns suords, bein era perquei ch'ella pertucca in fetg grond diember da plaid ed expressiuns:

ş — s şimşi — simsi — simzi (z = affricata «ts»)
şpenşa — spensa — spenza
şpuş — spus — spuss (spüsslig!)
croş/croşa — cros(ss)/crosa, crossa

şaşamgnè/el şaşıemgna — sasamgnè/el sasiamgna
şuşhdā — sushdā — dschushdā
nuş savognşa — nus savoignsa — nus savoignza
şch — sch şchanugl — schanuigl — dschanuıl
şchgusalalel şchgasola — schgusalalel schgasola
şchambeun — schambeun — tschambeun
şhunşchiva — schunschiva — dschundschiva
şunşcha — şunşchal şunşcha — sundşchal şundgia
raşcha — rascha — ra(d)şcha
nuşhegl — nuscheigl — nudschel
cruşch — crusch — cru(d)sch
liensch — liensch — lientsch
forbişch — forbisch

Al medem svilup suttacumban secapescha era tuts ils auters consonants sonors el decuors dalla germanisaziun: *bab* — *bap/pa*, *đavogn* — *davoign*, *meder* — *meder*, *greund* — *greund/t*, *galeda* — *galeda*, *lung/lunga* — *lunc/lunga*, *viva* — *viva*, *ginevra* — *dschinevral* *dschinefra*, *nev* — *nev/nef*.

La sperdita dils consonants sonors, tipics al romontsch, ha sias consequenzas sin gl'entir sistem consonantic: quel vegn sclavinaus, disturbaus en siu uorden intern e para pilver da piarder siu equilibrer. L'ureglia, il sentiment linguistic insumma, disgescha en la classifica-ziun dil consonant; quei documentescha gia l'affricaziun da consonants desonorai, quei seresulta aunc pli evidentamein dil proxim capetel.

C. La sperdita dalla distincziun quantitativa el consonantissem

L'enorma difficultad el distinguer la quantidad d'in consonant crescha pei a pei cun la germanisaziun progressonta e daventa ina fleivlezia linguistica generala. Ella sgurdina buca mo il lungatg primar, mo semanifestescha cun buca meins intensidad era el lungatg secundar tudestg sco tipic simtom.¹³ Ei setracta d'in fonem destructiv che disfigurescha e sclavina buca mo la substanza linguistica ton primara sco secundara, mo privescha il carstgaun insumma d'ina facul-

¹³ cf. «Die Germanisierung von Bonaduz», 1. Teil: Denk- und Ausdrucksschwierigkeiten in der Schulsprache; 2. Teil: Lautverhältnisse, Lenis und Fortis.

tad fundamentala enten recepir e s'exprimer. Secapescha che quella munconza selai surventscher cun ferma disciplina da sesez e cun buna scola, mo ella damonda in sforz special, ch'ins sa buca spitgar da mintgin. Sch'in scolar secundar egl otgavel onn da scola scriva aunc: «Hier liegen Säge auf Säge voll Kakaobohnen», sche documentescha quei fatg beinavunda, con afuns ch'il sgurdi tonscha.

El process da germanisaziun da Panaduz semuossa il scumbegl da lenes e fortes egl lungatg primar gia baul dapertut leu, nua ch'el suttacumba al secundar. Mo paucs sujets vegls, nativs romontschs, distinguan quasi senza excepziuns trasatras la quantiad consonantica. Cun l'entschatta dalla germanisaziun semuossan era gia las empremas difficultads che creschan ad in crescher e tschaffan rapidamein gl'entir consonantissem, secapescha pli u meins intensiv d'ina persuna a l'otra. Ina raschun, che provochescha quei svilup ed effectuescha capeivlamein ina gronda malsegirtad, ei senza dubi, sco gia dilucidau, la sperdita dalla sonoritad. Ils exempels che suondan darian da differentas personas, mo serepetan propi tier tuttas adina puspei:

- d — t *dagl - tagl, dalpa - talpa, dreifigl - treifigl, mundadira - muntadira, sdratsch - stratsch, verd - vert, vauld - vault.*
- b — p *alb - alp, braga- -praga, burtschet - purtschet, burschi - purschi, labtga - laptga, bacugl - pacugl, vulb - vulp.*
- g — c *ganvau - canvau, garnella - carnella, gon - con, sgarnuz - scarnuz, sgurlā - scurlā / el sgorla - el scrola, sgardaleu - scardaleu, sglussegl - sclussegl, ign laschga - ign laschca, fieg - fiec.*
- sch — tsch *schanghetg - tschanghetg, schigentā - tschigentā, schui - dschui / tschui, farschegn - fartschegn, saruschnā - sarutschnā, mulscher - multscher, vurdā viersch - viertsch, dogns marschs - martschs.*
- s — ss *sesel - sessel, pusā - pussā, tus - tuss, spus - spuss, resga - ressga, maseun - masseun, misella - missella.*
- s — z *sagneun - zigneun, sanglut - zenglut, metter ogn sacs - zacs, pistgè - pitzgè, mesemda - mezemda, ansola - anzola, sezan - zezan, funs - funz, pals - palz, moigns - moignz.*
- v — f *veteran - feteran, vanal - fanal, vadī - fadī, vischī - fischī, curva - curfa, orva - orfa, nuv - nuf, sev - sef, nev - nef.*

La geminata svanescha el decuors dalla germanisaziun dil taliter, abstrahau da cass excepziunals e specials (p. ex. extasa); mo ella era gia tier la glied veglia aschi rara e falombra, ch'ins astga bein buc veser lien ina consequenza dalla midada dil lungatg.

La sperdita d'atgnadads indigenas tras il sgurdin fonetic semuossa aunc en biars fonems, surtut era dil vocalissem, mo forsa en general cun meins consequenza ed intensitad.

II. Sgurdin e digren sil camp morfologic

Las fuormas grammaticalas damondan aunc pli che las foneticas tutt' atenziun e tgira, duegien ellas semantener correctas e contribuir ad in saun svilup linguistic. La cultivaziun dil lungatg mumma munta l'emprema e pli preziosa incumbensa dalla scola, fuorma il plaid gie la basa fundamentala dil spért human en patratg ed expressiun. Il mument denton che la scola vegn tudestgada e ch'ella promova buca pli il senn linguistic, ni a bucca ni a scret, sto quel pirir cul temps formalmein e spirtalmein; quei daventa ton pli spert e ton pli radical sch'el vegn era aunc eliminaus ord famiglia, baselgia, vischnaunca e svanescha giud vias e cadruvi.¹⁴ Nus schein stgisar cheu cun enzacons exempels da sgurdin morfologic ord la perscrutaziun dalla germanisaziun da Panaduz.

1. La formaziun dil plural dil substantiv

La clara differenziaziun dils dus numerus ei aschi enragischada en mintga romontsch ch'ella resista intraglauder buca mo agl scumbegl d'ina germanisaziun, mo porta il sistem morfologic primar — a Panaduz ei quei il cass — era viadem el niev lungatg.¹⁵ Tonaton mauncan defects e mendas tuttavia buc en la formaziun dil plural dil lungatg primar; tals ein gia menziunai e descrets en mia lavur sur la germanisaziun da Panaduz.¹⁶

En general seconserva igl -s pluralic sco indezi retoroman intacts en la formaziun dil plural dil substantiv, silpli che l'applicaziun da-

¹⁴ do. emprema part, cap. 2—5.

¹⁵ do. secunda part, cap. 2 «Die Pluralbildung des Substantivs».

¹⁶ do. secunda part, cap. 2 «Die Pluralbildung in der rätoromanischen Mundart von Bonaduz».

venta malsegira cul progress da germanisaziun. Perencunter ein quasi tuttas fuormas irregularas periclitadas da suttacumber all' analogia; aschia vegn p. ex. il plural *matteuns* reducius a *mattas*, *dunneuns* a *dunnas*, *umens* a *ums*; il plural *oss* survegn in niev singular *os(s)*, pl. *ovs* - sg. *ov*, pl. *caltschols* - sg. *caltschol*, pl. *pignol* - sg. *pignol*; il singular *caniel* damonda in niev plural *caniels*, sg. *talier* - pl. *taliers*, sg. *pissī* - pl. *pissīs*, sg. *vischī* - pl. *vischīs*.

Ina desorientaziun cumpleta caschuna il vegl plural neutrum en -a; el vegn buca capius pli e per consequenza u remplazzaus tras -s pluralic: *bigl* - *bigls/biglia*, *pum* - *pums/puma*, *mel* - *mels/mela*, ni ch'el vegn rinforzaus tras in -s analogic: *schanugl* - *schanuglias* (*el e sefatg mal las schanuglias*), *corn* - *cornas* (*quella tgaura a bellas cornas*), *crap* - *crappas* (*que èr e plogn crappas*), *rom* - *romas* (*el mogna massa romas*).¹⁷ Quella midada morfologica provochescha ina tala sintactica: l'adattaziun digl artechel. El singular semantegn se-capescha igl artechel masculin: *igl schanugl*, *igl corn*, *igl crap*, *igl rom*; il plural *schanuglias* denton vegn mess analogicamein a prau culs feminins en -a (sg. *la comba* - pl. *las combas*) e dotaus digl artechel feminin plural *las*: *las schanuglias*, *las cornas*, *las crappas*, *las romas*. Quella cumbinaziun meina alla curiosadad ch'in substantiv mida siu genus d'in numerus a 'auter, pia: sg. *igl schanugl* (masc.) - pl. *las schanuglias* (fem.) etc. Dasperas semantegn la fuorma pluralica *la schanuglia*, mo vegn capida sco in singular feminin e survegn el plural -s, pia *las schanuglias*. Buca biars s'empatschan ni vegnan pertscharts dil viriveri; ei dat denton tals: «*Cheu ven nagin plui ni ogn ni o: nus schognsa schanugl e schanugls, schanuglia e schanuglias, schanugl e schanuglias ign deunter gl'auter, nign sa partgè e daco.*»

Igl artechel masc. *igl* el singular e fem. *las* el plural stattan savens era en nums empristai ord il tudestg: *igl zoc* - *las zoccas*, *igl schlet* - *las schlittas*, *igl punhoc* - *las punhocas*, *igl schopf* - *las schopfas* etc.¹⁸

2. Malsegirtad en accord ed applicaziun digl adjectiv

En general semantegn gl'accord digl adjectiv cun siu substantiv feminin ni plural ualti bein tras gl'entir process da germanisaziun,

¹⁷ cf. J. HUONDER, Der Vokalismus der Mundart von Disentis, Diss., pag. 13, annot. 2.

¹⁸ cf. ulteriurs exempels en «Die Germanisierung von Bonaduz», secunda part, cap. 2: Plural -as in deutschen Entlehnungen.

e quei malgrad ch'il tudestg sco lungatg secundar presenta tut ina outra situaziun. Secapescha maunca per regla igl -s predicativ sursilvan el singular masculin; quei corrispunda al lungatg sutsilvan. Occasionalmein aud' ins denton tscheu e leu igl -s predicativ, segi che quel derivi dalla lectura sursilvana ni dil contact cun Sursilvans en ni ordeifer il vitg. Insumma san ins adina puspei observar che fuor-mas jastras (aschia p. ex. era *niev* enstagl *nov*) s'infiltraschan tgunsch; al lungatg indigen maunca capeivlamein la forza da resistenza; la populaziun ha piars da vesta la finamira da protecziun da veglias atgnadads linguisticas dil mument ch'ella dat insumma il lungatg mumma per piars. La capienntscha per igl -s predicativ maunca cumpletamein, aschia che plirs sujets han exprimiu lur sorpresa da traplar sesez, co ei drovien in -s gia en la fuorma singulara digl adjectiv: «*Que fest e fermes, na que va bec, partgè ign giui: dus festes en fermes; ma que e puspoi ign deunter gl'auter terribel.*»

Sche persunas ulti germanisadas plaidan cun caschun aunc lur romontsch, empriu sin gassa, lu maunca gl'accord digl adjectiv feminin singular e plural enqualga, e quei surtut sch'igl adjectiv ei unius cun in pronom ni sch'el suonda buc immediat siu substantiv. Aschia observa ins p. ex. igl accord digl adjectiv feminin en: «*Quella vacca e dira* (da *mulscher*), mo survesa quel en connex cun la fuorma pronominala: *ell' e dir*, ni: *quella suptga e tschuffa, dai na igna ch'e schuber; cala da beber da quell' aua martscha, tui sas ch'ell' e beca fresc; bec igna prada e plui vert; tui vens cun novas ch'en trest; daneunder vignan quell' nursas ch'ellas en tut timeu, la pandalada (lischiva) e sec, na schetg* (correctura dil sujet); *nossa tatta vaseva nut plui, ell' era propi tschoc; tes tgauschlas en tschuf.*

La posiziun digl adjectiv avon ni suenter il substantiv tradescha savens influenza tudestga: *da giuvan veva quel ners cavels* (= schwarze Haare), *uss al tut grischs paladers* (= ganz graue Augenbrauen), *que e adigna stau ign dall' aulta capella, eu vai cumprau ign nov ferschos(s)* (= neue Schürze), *igl greun rasti* (= der grosse Rechen), *blaus igls* (= blaue Augen), *ign seun uffeu*n (= ein gesundes Kind), *igl successur era da tudestga descendenza* (= der Nachfolger war [von] deutscher Astammung), *bglers umens avevan menau tudestgas mummas en lur tga* (= deutsche Mütter), *igna secca crusta* (= eine augetrocknete Brotrinde), *igna tardiva vacca* (= eine spät-kalbende Kuh).

La differenziaziun digl adjectiv e digl adverb caschuna ualti tras-atras grondas difficultads e dat perdetga dalla decadenza formala; quei pertucca surtut il diever da *bel* e *bi*, *schliet* e *mal*: *na, Deus partgiri, mellen bendels* (= gelbe Haarbänder) *en beca bi, tge tratgas è? cun quels tierlis vai gl'unviern schliet, la faulsch taglia schliet e mal, quella vacca maglia schliet, fai adatg! la sev e mala ch'ella dat prest ansembl, plui baul era la vuia mala ch'ign pudeva strusch atras cun igna carga.*

3. Igl accord dil pronom possessiv e dil numeral «dus»

Ferma influenza analogica tras il stedi contact cul tudestg muossa era gl'accord dil pronom possessiv e dil numeral «dus».

El singular semantegnan las duas differentas fuormas dil pronom possessiv masculin e feminin: *miu fra — mia sora, tiu clavau — tia tga*; quei corrispunda era agl usit tudestg: *mein Bruder — meine Schwester / mi bruoder — mini schuester*. El plural denton croda la differenza dils dus genus gia fetg baul. Ins imitescha la morfologia tudestga (*meine Brüder — meine Schwestern*) ed ignorescha la fuorma feminina trasatras, pia: *mes frars — mes soras, tes terms — tes sevs, ses plaidis — ses tschontschas, nos praus — nos pradas, vos pes — vos combas, ses tgars — ses rodas*. Ils davos fastitgs dalla differenziaziun originala secattan mo pi tscheu e leu aunc tier *nos* e *vos*, ton el singular sco el plural: *nos + nossa sora — nos + nossas soras, vos + vossa cusregna — vos + vossas cusregnas*.

La medema situaziun seprenta tier il numeral *dus*, denton cun la differenza che la gliעד veglia romontscha drova aunc stediamein la fuorma feminina, ferton che quella vegna buca pli observada da sujets germanisai; la stretga relaziun ed imitaziun dalla fuorma tudestga nundifferenziada «zwei» seresulta cheu evidentamein ord il process da germanisaziun: *dus umens e duas + dus femnas, duas + dus tgas e dus clavaus*.

4. Declinaziun ed applicaziun dil pronom persunal

Al dialect romontsch da Panaduz mauncan oz fuormas dils pronoms persunals dall'emprema e secunda persuna singular els cass oblics. Mo in dils pli vegls sujets (naschius 1863) duvrava aunc *moi*,

toi regularmein: vus sches moi ella merda, eu lasch toi bec i, tge i an getg da moi e da toi, sai eu bec, que vegn a moi bec andamogn, fui, el peglia toi. Era la fuorma atonica secatta silmeins sporadamein tier la medema persuna: *partgè lais me bec i? nus schognsa te bec i.* Tut ils auters sujets, vegls e giuven, drovan els cass oblics la fuorma dil nominativ *eu, tui: tgi peglia eu? el a schau eu el steh, el a eu schau el steh, tge patarlas tui cheu dad eu? i ven ad eu us bec agl tgau, sco igns giui que per rumeuntsch, dai na ad eu empau sal! fa ogn quels calzes ad eu! ves ad eu bec anzatgè da maglè? spetga, eu pegl tui, eu lesch tui bec i, i resdan bellas tgausas da tui, tgi a dau a tui que cussegl?*

Ferton ch'ina coincidenza da *tui* e *toi* ei tuttavia pusseivla (sper *toi* drova il sujet dallas gadas era *mui, tui: el giui a mui, tui*), sto la fuorma dall'emprema persuna senza dubi esser il fretg dalla analogia cul sistem uniformaus dalla tiarza, quarta, tschunavla e sisavla persuna. L'analogia gioga ton el sgurdin dil romontsch — quei che nus havein gia saviu constatar — sco era el sistem secundar ina eminenta rolla.

Era la fuorma atonica dil pronom reflexiv, rinforzada tras *-mez* (surs. *memez, tetez*) maunca e vegn remplazzada dalla fuorma nominativa *eu, tui: eu a (!) fatg ad eu ign nov ferschos, tui as fatg a tui nagin survetsch cun gidar el ord la busecca.*

Considererein nus ils davos fastitgs constatai tier il pronom personal tonic ed atonic per restonzas d'in sistem pronominal indigen, seresulta la sperdita dallas fuormas pronominalas els cass oblics d'ina digren fetg tumpriva, forse gia el temps da bilinguitad ni lu els emprems decennis dalla germanisaziun. En scadin cass ei quella depauparisaziun linguistica ina evidenta consequenza dalla munconza da cultivaziun dil lungatg mumma che sbucca en ina expressiun zun primitiva. La raschun da quella decadenza schai pia el ravugl dil lungatg primar che vegn negligius e buc en ina influenza directa dil sistem secundar.

5. Fuormas periclitadas el sistem verbal

El process da germanisaziun piardan surtut ils verbs considerabla-mein lur maguol lexical e vegnan savens circumscretts cun *far* + igl infinitiv tudestg; aschia havein nus gia constatau ch'ils verbs dar-

giar e derscher (*dargè/darschè*) vegnan remplazzai tras *fa il siban*. Quella observaziun serepeta en fetg numerus cass, surtut en l'expressiun da tiarms technics.¹⁹ Il cuntegn verbal sespiarda, la forza vitala dalla sempla fuorma verbala svanescha tochen ad ina clischa senza savur e colur. Tgei immensa differenza schai denter il verb romontsch conjugaus: *eu amplun, tui amplunas, el ampluna, nus amplunognsa, vus amplunās, ilels amplunan*, e siu surrogat: *eu fetg il bigan, tui fas il bigan, el fa il bigan, nus fagiogn il bigan, vus fagēs il bigan, ilels fan il bigan!* Per far resortir l'entira destrucziun verbala, stuess ins bein repeter 10, 20 fuormas ina sper l'otra! Pér lu fan ins propi persenn, con vita, freida e fatta la schablona daventa en cumparegliaziun cul verb original ed en tgei mesira ch'ella sgurdina la sostanza lexicala dil verb primar romontsch. Tuts verbs romontschs, che vegnan tschaffai da quella evoluziun destructiva, crodan dabot en emblidanza e sfundran. La perscrutaziun dalla sostanza lexicala digl lungatg secundar tudestg²⁰ muossa la tragica linguistica da quella sperdita: Buca mintga cuntegn renescha puspei e daventa possess spirtal.

Biars verbs romontschs denton ein talmein incarnai ch'els pon resister e semantener tochen il mument ch'els vegnan remplazzai direct tras la fuorma tudestga. Cert, lur sistem da fuormas e finiziuns resta buca dil tut intacts egl embrugl digl act da germanisaziun. Defects pli u meins gronds selain constatar dapertut. Els seresultan per part ord la munconza da scolaziun e perfecziun, per part ord l'influenza dil lungatg secundar e provocheschan malsegireza e sgurdin dil sistem verbal primar.

a) Indicativ present

Il romontsch da Panaduz ha sviluppu per part atgnas fuormas verbalas; igl ei perquei necessari d'enconuscher quellas per saver far resortir silsuenter ton meglier ils differents cals. Sco paradigmas presentel jeu las fuormas dils verbs regulars: *purtar* ed *encurir*, dils verbs irregulars: *dar*, *ver* e *vegnir*:

¹⁹ do. emprema part, cap. 6: 8. «Sprachliche Folgen des Brandes».

²⁰ do. secunda part, cap. 3 «Lexikalische Beschaffenheit der germanisierten Mundart von Bonaduz».

<i>portā</i>	<i>cuntrī</i>	<i>dā</i>	<i>vē</i>	<i>vagnī</i>
1. <i>port</i>	<i>cunter</i>	<i>dun</i>	<i>vez</i>	<i>vign</i>
2. <i>portas</i>	<i>cuntras</i>	<i>das</i>	<i>vezas</i>	<i>vēns</i>
3. <i>portel</i>	<i>cuntra</i>	<i>dat</i>	<i>veza</i>	<i>vēn</i>
4. <i>portogn(sa)</i>	<i>cuntrogn(sa)</i>	<i>dogn(sa)</i>	<i>vasogn(sa)</i>	<i>vagnogn(sa)</i>
5. <i>portās</i>	<i>cuntrīs</i>	<i>dās</i>	<i>vasēs</i>	<i>vignīs</i>
6. <i>portan</i>	<i>cuntran</i>	<i>datan</i>	<i>vezan</i>	<i>vignan</i>

Las differentas personas muossan tscheu e leu fuormas decadentas:

1^a ind. pres.: La veglia fuorma che consista mo ord il tschep, ei la regla che dominescha; l'augmentaziun tras *-el* ei buca indigena, mo secatta baul tier ina, baul tier l'otra persuna: *portel, cuntrel, dundel, vezel, vignel, smognel, bastognel, stundel, fetgel, cusel, gitgel* etc. Ulteriuras fuormas semuossan tier *dar*: *dund, dunt, dunn*; *stuer*: *stoi, stos, sto*; *schai*: *schail*; *aver*: *vai, a*; *aschcar/laschcar*: *lasch, lesch, lasc, asc*; *prender*: *prend, pren*. Fuorma verbala e pronom sebuglian magari ensemen: *gè que sau (sai + eu) schon, stou (sto(s) + eu) dameun è purta peun? vau (vai + eu) ugiu raschun?* Tier personas germanisadas, che resdan denton aunc empau romontsch, secatta la tendenza da duvrar la fuorma dalla tiarza persuna era per l'emprem: *eu a fatg ad eu ign nov ferschos, eu fa beca que, eu va giu Domat, eu veza beca plui bogn, eu ven tier tui*. L'analogia alla tiarza persuna ch'ei la pli frequenta, scatscha a bandun la fuorma grammaticala dall'emprema persuna.

2^a ind. pres.: Ina remarcabla fuorma analogica semuossa tier la secunda persuna dil verb *star*: *tui stāds* sper *stas* ch'ins spetga dapertut. En l'emprema persuna stat il dental adina (*stund, stundel*), ferton ch'el sa p. ex. muncar tier *dar* ed *esser (sun + sundel)*. En analogia alla tiarza e forsa aunc alla sisavla persuna sesviluppescha la nova fuorma: *stāds*. Ella documentescha la tendenza d'uniformaziun che sefa adina puspei valer el lungatg; curios eis ei che la veglia fuorma indigena *stās* po vegnir tschaffada e midada tier quei verb. Ulteriurs cals sepresentan buca tier la secunda persuna.

3^a ind. pres.: Tier ils verbs *vegnir, dir e vuler* concurrenzscha la fuorma sursilvana: *el vegn, gi, vul*, l'indigena: *el vēn, giui, vut*.²¹ Quei ei in niev mussament, co il lungatg senza cultivaziun accepta fuormas jastras senza negin risguard agl agen sistem che vegn cheu-tras sclavinaus. Po la fuorma *gi* semantener tscheu e leu sper *giui* che dominescha denton, sche san ins dall'otra vart era constatar la fuorma *giui* en l'emprema persuna: *eu giui a tui zatgè enstagl: eu gitg/gitsch* originar (cf. sura).

4^a ind. pres.: La veglia isonza indigena d'augmentar la finiziun *-ogn* tras *şalsalza (nus purtognşa)* sespiarda veseivlamein; usitada, e quei cun paucas excepziuns, resta ella mo pli en l'inversiun, surtut cu il pronom personal maunca: *cu antschavognsa dameun? què fagiognsa bec, na, què savognsa bec, dameun lavognsa, vognsa da lavar, tgè ura vognsa? la dumengia mognsa en baselgia/baselga*. Relativamein savens catta ins la fuorma depalatalisada: *dameun voinsa, fagionsa laschiva, que vonsa pli baul è fatg, a vus gioinsa la verdad*.

La fuorma indigena dil verb esser secloma: *nus eschan*, mo vegn concurrenzada da: *nus essan* (surs.).

Il paradigma dil verb *schai* (scher) sa piarder en la 4^a e 5^a persuna la presilba *scha*; enstagl: *nus schaschogn, vus schaschēs* che domineschan, secatta era: *nus schogn, vus schēs*, aschia ch'il verb ha trasatras mo ina silba: *eu schai, tui schais, el schai, nus schogn, vus schēs, i/els schain*. En scadin cass setracta ei d'ina fuorma anormala che coincidescha cumpletamein cun las fuormas dil verb *gī* en la 4^a e 5^a persuna: *nus schogn, vus schēs*; quei fatg ei engrevegiants e sa menar a confusiuns e malcapientschas. La coincidenza da duas fuormas verbalas semuossa denton gia fetg baul, schizun tier personas veglias, aschia ch'ei setracta puspei d'in sgurdin che seresulta ord la munconza da cultivaziun dil lungatg.

La midada dil tschep denter *eu port* e *nus purtogn* sco evidenta consequenza ella variaziun digl accent, vegn ignorada ed uniformada viers la fin dalla germanisaziun: *eu port — nus portoin, eu cheunt — nus cheuntoin (cantogn), eu smognel — nus smonoin (smagnogn)*. Quella uniformaziun stat en stretg connex cun igl accent che ha adina danovamein la tendenza da s'avanzar sin l'emprema silba, sche buc

²¹ cf. A. DECURTINS, Zur Morphologie der unregelmässigen Verben im Bündner-romanischen, Diss., Bern 1958, pag. 135 (91).

dil tuttafatg, silmeins aschi lunsch ch'omisduas silbas vegnan accentuadas ualti uliv. Remarcablamein semantegn igl accent sin la finiziun meglier tier la 5^a persuna ed en conseguenza era la midada dil vocal (*vus purtās, cantās*).

Tier il verb *vē* observa ins bein aunc la midada dil vocal el tschep, mo la tendenza sefa valer d'introducir l'affricata dallas treis empremas e dalla sisavla persuna en la quarta e tschunavla: *nus vazogn, vus vazēs*. Ton l'analogia sco l'interferenza tudestga priveschan cheu il verb — ed in fetg usitau — da sia tempra romontscha ed uniformeschan siu paradigma. In niev sistem verbal ei sil precint da se-cristalisar.

5^a ind. pres.: Ina atgnadad secatta el tschep dil verb *vagnī* cun la fuorma *vignīs* enstagl *vagnīs*, ina conseguenza dall'assimilaziun dil vocal atonic agl *ī* accentuau e prolunghiu dalla finiziun.

La distincziun dalla classa verbala tras la finiziun dalla tschunavla persuna balucca enteifer igl act da germanisaziun e piarda siu character: enstagl *vus purtās* aud' ins: *vus purtēs*, enstagl *vus schēs/gēs* — *vus schīs/gīs*, enstagl *vus prandēs* — *vus prandīs*; sper *vus stuēs* catta ins era: *vus stuvēs*, mo adina: *nus stuogn*.

6^a ind. pres: Quella persuna mantegn sias fuormas senza scumbegls, cun excepziun d'in sulet cass: *i satilans ogn* cun in *-s* pluralic; da quella fuorma extraordinaria ord in paradigma cumpleinamein deformau stuein nus aunc s'occupar plinengiu.

Las singulas fuormas sgurdinadas dil sistem verbal ston vegnir cumpletadas d'entgins paradigmas che muossan aunc pli clar la dimensiun dil cal morfologic.

Tier il verb *traī* (trer) semischeiden ils dus tscheps *trag-* e *til*²² e preparan ina confusiun en l'applicaziun dallas differentas fuormas. La presentaziun da plirs paradigmas en successiun cronologica, q.v.d. da sujets vegls all'entschatta, dils pli giuvens alla fin, dat in maletg dils scumbegls en lur progressiun:

²² do. pag. 34 ss.

1 + 2	3	4	5	6	7
1. <i>tragl</i>	<i>traï</i>	<i>til</i>	<i>tilel</i>	<i>traï</i>	<i>tilel</i>
2. <i>trais</i>	<i>trais</i>	<i>trais</i>	<i>tilas</i>	<i>trais</i>	<i>tilas</i>
3. <i>traï</i>	<i>tila</i>	<i>tila</i>	<i>tila</i>	<i>traï</i>	<i>traï</i>
4. <i>targiogn(sa)</i>	<i>targiogn(sa)</i>	<i>targiogn</i>	<i>targiogn</i>	<i>train</i>	<i>tilogn</i>
5. <i>targēs</i>	<i>targēs</i>	<i>targēs</i>	<i>targēs</i>	<i>trais</i>	<i>targēs</i>
6. <i>train</i>	<i>tilan</i>	<i>tilan</i>	<i>tilan</i>	<i>train</i>	<i>train</i>

Ferton che tuts paradigmas distinguan las singulas persunas, per part daveras en moda arbitraria, sedistingua il paradigma 6 tras la tendenza evidenta d'uniformar las fuormas, aschia che la distincziun dallas persunas ei buca pli garantida: enstagl dallas 6 fuormas necessarias ein mo pli 3 avon maun e quellas stattan en ina interessanta correlaziun ina cun l'autra; la coincidenza dalla fuorma en l'emprima persuna cun quella dalla tiarza havein nus gia constatau tier auters verbs; sco nova enzenna da destrucziun semuossan cheu surtut las fuormas dalla 4^a e 5^a persuna che piardan lur morfem caracteristic e vegnan remplazzadas dallas fuormas analogicas: *nus train* = *i train*; quei corrispunda exactamein allas fuormas dil verb *tudestg*, ton el lungatg da scartira (*wir ziehen* — *sie ziehen*) sco el dialect cul tip uniformau (*mier zühan* — *si zühan*); perencunter selai la fuorma dalla 5^a persuna, che corrispunda a quella dalla 2^a, buca declarar ord l'interferenza *tudestga*, mo dat buca *meins* perdetga dil *sgurdin* el sistem verbal romontsch.

La decadenza morfologica se presenta aunc pli evidentamein el verb cumponiu reflexiv *setraï ogn*:

1	2	3	4	5	6	7
1. <i>satil</i>	<i>satil</i>	<i>satil</i>	<i>traï</i>	<i>satil</i>	<i>satil</i>	<i>satil</i>
2. <i>satilas</i>	<i>satilas</i>	<i>tilas</i>	<i>satilas</i>	<i>trais</i>	<i>satilas</i>	<i>satil</i>
3. <i>satila</i>	<i>satila</i>	<i>satil</i>	<i>satila</i>	<i>til</i>	<i>satila</i>	<i>satil</i>
4. <i>satergiogn</i>	<i>satrogn</i>	<i>satrogn</i>	<i>satil</i>	<i>targiogn</i>	<i>satilas</i>	<i>satergiogn</i>
5. <i>satergēs</i>	<i>satrēs</i>	<i>satergēs</i>	<i>satilēs</i>	<i>satergēs</i>	<i>satilas</i>	<i>satergēs</i>
6. <i>satilan</i>	<i>satilan</i>	<i>satilan</i>	<i>satilan</i>	<i>train</i>	<i>satilans</i>	<i>satilan</i>

Parallel alla decadenza morfologica che sbucca puspei a fuormas buca pli differenziadas (parad. 3, 6, 7), marscha la sperdita dil senn per la fuorma reflexiva (parad. 3, 4, 5). Nossa atenziun speciala

damondan las fuormas reducidas dalla 4^a e 5^a persuna dil paradigma 2: *nus satrogn ogn*, *vus satrēs ogn* e dil paradigma 4: *nus satil ogn*. Las empremas fuormas reducidas selain forsa cumparegliar cun la tendenza constatada gia tier las fuormas adequatas dil verb *schai* (*nus schogn*, *vus schēs*). Tier paradigma 4 croda la finiziun semplamein naven, bein pervia digl adverb *ogn* che suonda, aschia ch'ei resta mo pli il tschep verbal. Quei fatg attesta, con pauc francada che la flexiun verbala romontscha ei encunter la fin dalla germanisaziun. La medema constataziun seresulta ord las fuormas dil paradigma 6: la midada digl accent en la 4^a e 5^a persuna vegn buca pli observada e per consequenza piardan las finiziuns lur muntada morfologica e paran da corrispunder alla formaziun dil plural dil substantiv en -s: 3^a ind. pres. *el satila ogn* (= singular dil substantiv) — 4^a e 5^a ind. pres. *nus/vus satilas ogn* (= plural dil substantiv) senza negina differenziaziun pli dallas duas persunas. Il medem aspect serepeta era tier la 6^a ind. pres.: *i satilans ogn*, la finiziun verbala -an po semantener, mo basta buca pli al sentiment ch'ei setracti d'in plural, perquei bein vegn ella era aunc rinforzada cun igl -s plural, probabel era en analogia cun la 4^a e 5^a persuna.

Ils paradigmas da *setrai ogn* ein representativs per tuttas fuormas verbalas empau pli cumplicadas ni cumponidas: ins damogna buca pli ellas e quei meina ad ina uniformaziun senza rapport al sistem verbal digl origin (cf. paradigma 6 e 7).

b) Conjunctiv present

La capientscha per il conjunctiv sereducescha considerablamein el process da germanisaziun. Fertion che glied veglia duvrava el aunc stediamein en lur romontsch, semuossan fuormas dil conjunctiv pli e pli darar cun la progressiun dalla germanisaziun e svaneschan ualti anetgamein quasi dil tuttafatg. Ils suandonts exempels dilucideschan en quei senn il svilup che l'emprema fuorma corrispunda alla isonza da persunas, naschidas avon 1875, la secunda a talas, naschidas suenter 1890:

til ogn tgauld ca tui peglies/peglias beca fred,
til ogn bogh ca tui agias/as tgauld, schiglioc vens malseun(s),
scha vezas il famegl, scha giui ca nus segien/eschan an nuigl,
i an getg ch'i vignian/vignan ad uras,

*eu vai ign tec dubi ch'ella possi/po scumpar,
eu tem ch'i fetg/ifa onc ditg bi.*

Igl ei strusch pusseivel da reconstruir ord miu material il decuors dalla sperdita; sulet tier ils verbs auxiliars *esser* e *haver* semantegnan fuormas dil conjunctiv anzi pli ditg en las treis empremas personas: *giui ad el ch'eu segi iu e fetg prescha e ch'el sa vagni suenter, eu ai udeu ca tui agias vanal igna vadella e vendas forsa onc la vacca tier.*

3. Infinitiv present

Perfin gl'infinitiv, sco fuorma statica dil verb, vegn taccaus e modificaus el decuors dil process da germanisaziun e daventa in criteri da caducidad, e quei en differents aspects.

La metatesa digl *r* en biaras fuormas verbalas romontschas, ina consequenza dalla midada digl accent ed ina damonda che prepara absolutamein neginas difficultads al nativ romontsch, vegn buca pli risguardada e dumignada egl act da germanisaziun. La veglia fuorma digl infinitiv *barglī* croda; en siu stagl passa il tschep dalla fuorma conjugada: *la/ella breglia*; el medem temps perda igl vegl infinitiv era aunc sia finiziun caratteristica en *-ī* e vegn dotaus cun *-è*, aschia che la nova fuorma svariescha fetg dalla originala e secloma: *breglè*. Quei fatg meina a duas fuormas, ina veglia indigena ed ina nova, decadenta, ina sper l'autra e strusch zatgi che sa aunc, tgeinina ch'ei la vera e pertgei. Malsegirezia e confusiun seresultan ordlunder, aschia che omisduas ein periclitadas e vegnan tgunschamein remplazzadas tras l'enconuschenta circumscripziun ch'ei ni romontscha ni tudestga: *fa igl brüllen*.

La metatesa digl *r* semuossa per exempel tier: *barhā* che vegn modificaus tier *brahā* (ella *braha*), *barsā* — *brassā* (ella *brassa*), *furschā* ogn — *fruschā* ogn (el *fruscha* ogn), *parveder* — *praveder* (el *praveda*), *sgarsā* — *sgrasā* (la *sgrasa*), *turschā* — *truschā* (ign *truscha*). La medema midada selai era constatar en autras fuormas, mo eis ella cheu meins palpabla: *lamgnè/lamiè* — *lomgnè* (la *lomgna* ogn), *samnā* — *semnā* (el *semna*), *sgulā* — *sgolā* (el *sgola*), *tarlā* — *terlā* (el *terla*), *camagè* — *camegè* (i *camegia*), *zarclā* — *zerclā* (la *zercla*) etc.

Sco tier *barglī* — *breglè* semida la finiziun aunc tscheu e leu, mo il bia senza directa consequenza el sistem verbal, q. v. d. la finiziun

dalla 5^a persuna ch'indichescha la classa, semantegn en sia fuorma originala senza risguard sin la midada egl infinitiv; cheutras sesvilupescha ina inconsequenza enteifer ina classa verbala en quei senn che la finiziun digl infinitiv corrispunda buca pli allas fuormas dalla flexiun, aschia p. ex. tier il verb «magliè che mida sia finiziun en *magliā*, mo mantegn en la 5^a persuna la veglia fuorma: *vus magliēs* enstagl: *vus migliās* che corrispundess al niev infinitiv en *-ā* (cf. paradigma da *puttar*). Il medem aspect sepresenta era tier: *giavischè* — *giavischā*, *smardaglè* — *smardigliā*, *piglè* — *pigliā*, *tagliè* — *tagliā*, *sgugialè* — *sgugialā* (tgular dil cavagl). Forsa astg' ins supponer cheu ina certa influenza ord la Surselva che concurrenzescha la fuorma indigena egl infinitiv; pli probabel setracta ei denton semplamein d'ina malsegirezza en l'applicaziun dalla finiziun egl infinitiv. Quella semuossa aunc pli evidentamein tier verbs en *-ī* che prendan tuttenina la finiziun *-ā* e disturban sensiblamein il sentiment linguistic d'in saun sistem verbal: *flurī* — *flurā* (analogia a: *la flura?*), *sortī* — *sortā* (Voc. rom. 670 II). In semigliont cal — mo en in' altra direcziun — sepresenta egl infinitiv *turī* (niev) e *secar(!)* enstagl: *torer* (vegl), *cuvrī* (niev) — *corver* (vegl), *murdi* (niev) — *morder* (vegl).

En plirs cass concurrenzeschan duas ni pliras fuormas digl infinitiv, lexicalas u foneticas, ina l'altra e schendran medemamein confusiun: *cuntri* - *duncrī scharischas*, *fri* - *fierer* o *igl foign*, *sgrunflā* - *grunflā* - *grunflagè* - *runcā* - *runcagè tutta nutg*, *muglè* - *mugaglè* - *mustagè* - *rāmoglè(!)* *tgarn da tgā*, *piztgè* - *pizcagè* - *pizchè* - *pizcā* - *piclā* - *spiclā(!)* *egl bratsch*, *ansardā* - *zardā* *igl rasdiv*, *beber* - *bever* - *bevrā* - *bevirgè vin*.

4. Particip perfect

Igl accord dil particip perfect, conjugaus cun «esser», sespiarda el decuors dalla germanisaziun quasi cumpletamein. La raschun sans ins bein tschercar en l'interferenza tudestga, pia d'in sistem verbal senza accord; mo ella selai era declarar ord la decadenza dil lungatg in summa, e quei tonpli che sgurdin e digren digl accord dil particip perfect cun «esser» muossa enteifer la germanisaziun da Panaduz ina progressiun d'in cal a l'auter. Quella observaziun sclauda secapescha buca l'influenza dil lungatg secundar tudestg, mo lubescha ina nova

perspectiva digl eveniment che passa ord il ravugl dil lungatg primar romontsch sez e documentescha danovmein las consequenzas dalla munconza da cultivaziun e tgira linguistica.

Igl accord dil particip perfect, conjugaus cun esser, vegn taccaus e disturbaus gia relativamein baul, mo aschia ch'el selai eruir e presentar en ses differentes cals da decadenza. Ils particips d'esser, *ir* e *vegnir* ein oravontut adattai da dilucidar l'evoluziun destructiva pass per pass. Igl origin intact e saun ei rars e mo da constatar pli tier las pli veglias persunas, e gnanc leu pli cun tutta segirtad. Ina certa emprema sclavinaziun para d'haver tschaffau igl accord dil particip perfect cun «esser» ualti prest suenter che la scola ei stada tudestgada ed ha en consequenza buca pli promoviu sentiment e partratg linguistic romontsch. Las fuormas, buca pli dil tut intactas els pli vegls paradigmas, stattan en parantesa.

1. <i>eu sun stau</i> m / <i>stada</i> f	<i>eu sun íu</i> m / <i>ida</i> f <i>eu sun vagniu</i> m / <i>vegnida</i>
2. <i>tui es stau</i> m / <i>stada</i> f	<i>tui es íu</i> m / <i>ida</i> f <i>tui es vagniu</i> m / <i>vagnida</i>
3. <i>el e stau</i> m	<i>el e íu</i> <i>el e vagniu</i>
3. <i>ell' e stada</i> f	<i>ell' e ida</i> <i>ell' e vagnida</i>
4. <i>nus eschan stai</i> m / (<i>stadas</i>) f	<i>nus eschan íi</i> m (<i>idas</i>) f <i>nus eschan vagnui</i> / (<i>-idas</i>)
5. <i>vus eschas stai</i> m / (<i>stadas</i>) f	<i>vus eschas íi</i> m / (<i>idas</i>) f <i>vus eschas vagnui</i> / (<i>-idas</i>)
6. <i>i/els en stai</i> m	<i>i/els en íi</i> <i>i/els en vagnui</i>
6. <i>ellas en stai</i> (<i>stadas</i>) f	<i>ellas en íi</i> / (<i>idas</i>) <i>ellas en vagnui</i> / (<i>vagnidas</i>)

Las fuormas femininas dalla 4^a, 5^a, 6ª persuna han gia piars empauet lur ragisch e seslucan pli e pli. Quei ha sia raschun. La fuorma masculina dominescha, perquei ch'ella stat era en tuts cass mischedai, aschia p. ex. en la construcziun:

nus (*frars e soras*) *eschan stai anavus parsuls e vagnui orfans*
vus (*frars e soras*) *eschas stai anavus parsuls e vagnui orfans*

Da cheu ei il pass all' ulivaziun pilver capeivels ed era prest fatgs:

nus (frars) eschan stai anavus parsuls e vagnui orfans

nus (soras) eschan stai anavus parsuls e vagnui orfans

Naven dalla 4^a e 5^a persuna tschaffa l'analogia la fuorma feminina dalla 6^a persuna e remplazza era quella tras la masculina, gie sco ei para cun success aunc pli stedi ch'en la 4^a e 5^a, pertgei en la 6^a hai jeu cattaun mo pli singulas fuormas femininas intactas:

els en vagnui malseuns ed en stai gitg en litg

ellas en vagnui malseunas ed en stai gitg en litg

els en ui a martgau

ellas en ui a martgau

Pli ditg semantegnan las fuormas femininas intraglauter en las empremas persunas (1^a–3^a). Ina certa malsegirtad semuossa en l'emprema persuna, silsuenter en la secunda el decuors dalla germanisaziun; quella crescha adina pli e pli e sbucca finalmein al fatg che ton *eu* sco *tui* perdan la pusseivladad romana d'esser ton masculins che feminins e daventan neutrals; en quei mument dat ei mo ina fuorma pli dil particip perfect, conjugaus cun esser:

eu (um e dunna) sun vagniu malseun e stau gitg en litg

tui (um e dunna) es vagniu malseun e stau gitg en litg

Cheu entupein nus ina midada essenziala el sistem linguistic che muossa, tgei forza eminenta il lungatg secundar exercitescha sil primar senza tgira, pertgei en tudestg possedan ils pronoms *ich* e *du* negin genus, ein neutrals; pér en la tiarza persuna sedistinguan ils pronoms tenor lur genus (er, sie, es). Jeu supponel en quei fatg la raschun, pertgei che la fuorma feminina semantegn en la tiarza persuna relativamein bein e ditg intacta; secapescha ch'era las fuormas differentas dil pronom masculin (*el*) e feminin (*ella*) sustegnan il manteniment dils dus genus.

igl um/el e stau en litg e vagniu flevel

la dunna/ell' e stada en litg e vagnida flevla

il frar/el e iu ognta Cuera

la soralla e ida ognta Cuera

Ei para pia ch'ins accepta buca semplamein la fuorma invariabla dil particip tudestg el sistem romontsch, mobein che sgurdin e digren egl accord dil particip, conjugaus cun «esser», seresulta primarmein biaronz ord la midada interna dils pronoms persunals *eu/tui* che piardan, en stedi contact cul tudestg, sco el semuossa surtut el process da

germanisaziun, lur forza d'esser masculins e feminins, e tschaffa lu secundarmein era il particip.

La fuorma feminina dalla tiarza persuna semantegn pli ditg intacta che la fuorma uniformada (masculina) en la 4^a, 5^a, 6^a persuna: *nus eschan stai, ui, vagnui, vus eschas stai, ui, vagnui, els/ellas en stai, ui, vagnui*. La differenza denter la fuorma dil verb *esser* en la 1^a—3^a: *stau* (3^a f *stada*) e la 4^a, 5^a, 6^a: *stai* resista meglier che las fuormas participalas da *ir* e *vegnir*. La raschun ei d'encurir en las fuormas pauc differenziadas *iu/vagniu* 1^a—3^a) e *ii/vagnii* (4^a—6^a); talas subtilitads vegnan buca pli capidas, scumbigliadas ed uniformadas en quei senn che las fuormas participialas dalla 1^a—3^a masculina vegnan era adoptadas per la 4^a—6^a persuna, buca denton tale quale. Aunc ei il sentiment da distincziun vivs avunda per pretender ina differenziaziun: La fuorma participiala dalla 1^a—3^a *iu/vagniu* vegn caracterisada cun igl -s pluralic en la 4^a, 5^a e 6^a persuna, pia:

<i>eu sund</i>	<i>iu a mundā</i>	—	<i>nus eschan</i>	<i>ius a mundā</i>
<i>tui es</i>	<i>iu a mundā</i>	—	<i>vus eschas</i>	<i>ius a mundā</i>
<i>el e</i>	<i>iu a mundā</i>	—	<i>els/i en</i>	<i>ius a mundā</i>
<i>ella e</i>	<i>ida a mundā</i>	—	<i>ellas en</i>	<i>ius a mundā</i>

Era igl particip, duvraus sco adjectiv, muossa il medem svilup: *ign firau dispensau* — *firaus dispensaus*, *ign uffeuun protegiu* — *uffeuns protegius*, *ign mir finiu* — *mirs finius*.

Certas persunas mantegnan la differenziaziun *iu* - *ius* tochen tier la cumpleta germanisaziun; autras normaliseschan il particip ad ina suletta fuorma senza negin accord pli, excepriu mintgaton la tiarza feminina e la fuorma *stai* en la 4^a—6^a persuna; quella davosa pusseivladad semuossa denton mo tier sujets germanisai da pign ensi e che san mo s'exprimer pli malamein en in romontsch udius zacu aunc da geniturs e parents ni sin gassa ed acceptaus fetg superficialmein:

eu sund stau a fier a vagniu tard a tga ad iu a litg
tui es stau a fier a vagniu tard a tga ad iu a litg
el e stau a fier a vagniu tard a tga ad iu a litg
ell' e stau (stada) a fier a vagniu tard a tga ad iu (ida) a litg
nus eschan stau (stai) a fier e vagniu tard a tga ad iulius a litg
vus eschas stau (stai) a fier a vagniu tard a tga ad iulius a litg
il/els en stau (stai) a fier a vagniu tard a tga ad iulius a litg
ellas en stau (stai) a fier a vagniu tard a tga ad iulius a litg

Ord il paradigma seresulta la pli gronda resistenza dil particip monosilabic *stau* ed *iu* che *vagniu* cun duas silbas.

Il fatg che sگردin e digren prendan egl accord dil particip perfect, conjugaus cun «esser», stat en stretga relaziun cun la carschen dalla germanisaziun. El selai constatar tier mintga verb che fuorma siu particip cun «esser», cun la differenza denton che verbs da duas ni pliras silbas (*curī, saruschnā, sampitschā*) vegnan sگردinai pli prest e piardan pli anetgamein lur accord cul subject feminin ni plural.

Era sch'il particip seslucca da siu subject e fa buca pli igl accord cun quel, semantegn la regurdientscha da fuormas differenziadas en singuls cass e meina ad interessantas cumbinaziuns. Ina dunna di p. ex.: *eu sun stada a messa, eu sun stada en baselgia*, mo: *eu sun stau a rusari*. Igl accord dil particip sefa en quei cass evidentamein buca pli cul subject (*eu* f), mobein cugl adverbial: *stada a messa* (f), *en baselgia* (f), mo: *stau a rusari* (m).

Ils verbs reflexivs midan sut l'influenza tudestga per part gia baul lur auxiliar e vegnan conjugai pli e pli stedi cun «haver»: *eu ai salavau, ell' a salavau, nus vogn(sa) salavau, ellas an salavau*. Quei pass sefa denton buca dil tuttafatg directmein; savens stattan omisus auxiliars en concorrenza in cun l'auter, mo quasi senza accord:

eu sund satratg ogn / eu ai satratg ogn
nus eschan satratg(s) ogn / nus vogn(sa) satratg ogn
ell' e satratg(?) ogn / ell' a satratg ogn
ellas en satratg(?) ogn / ellas an satratg ogn

Cheu semuossan strusch pli fastitgs digl accord dil particip perfect, conjugaus cun «esser», ei segi ch'ins presumi in apostrof en las fuormas femininas; che quel ei denton ualvess giustificaus, muossan las fuormas dil verb «secussegliau»:

eu sun sacussegliau cun miu amitg / eu ai sacussegliau cun miu fra
nus eschan sacussegliau cun nos amitg / nus vogn(sa) sacussegliau cun
[nos fra
ella e sacussegliau cun sia amitga / ella a sacussegliau cun siu fra
ellas en sacussegliau cun ses amitgas / ellas an sacussegliau cun ses
[amitgas

Il decuors ch'il verb reflexiv pren, lubescha bein insumma da pre-
sumar ina influenza analogica dil particip conjugaus cun «haver» che
resta nunvariabels, sin igl accord dil particip perfect, conjugaus cun
«esser». Secapescha che quella analogia ei nunpusseivla en situaziuns

saunas, mo el process da germanisaziun sbutlan pli u meins tuttas miraglias linguisticas, aschia ch'ins astga e sto considerar era quella pusseivladad per dada.

Ils differents cals destructivs selain buc observar tier mintga persona cun la medema intensitad e consequenza. Il fatg denton ch'ins sa in summa constatar ina progressiun en la digren dil accord dil particip perfect, conjugaus cun «esser», para a mi in argument evident che buca mo l'influenza ed interferenza tudestga effectueschan quei sgurdin, mo ch'el seresulti essenzialmein era dalla decadenza linguistica che semanifestescha en mintga lungatg che vegn buca cultivaus cun quita e carezia. Sgurdin e digren egl accord dil particip cun «esser» pertucca ina sostanza subtila, integra al sentiment e patratg romontsch. La largia che resta dat perdetga dalla destrucziun e decadenza linguistica; che quella surmunta la fuorma morfologica e penetrescha egl intern, attestan exempels ed expectorisaziuns adina puspei.

III. Sgurdin e digren sil camp sintactic

Els capetels precedents figureschan gia differents problems sintactics che plaidan d'ina ferma influenza dil lungatg secundar tudestg sin la formaziun dalla construcziun romontscha. L'interferenza tudestga pertucca ualti tuts criteris sintactics, semanifesta denton il pli fetg en la successiun dils plaids, resp. dallas differentas parts dalla construcziun. Igl uorden tudestg, sco el ei vegnius communicaus en scola tudestga ed el mument dalla germanisaziun era ordeifer el vitg in summa, transfuorma pressapauc el grad che la germanisaziun progressescha, era la construcziun romontscha ed adattescha surtut la successiun da sias parts pli a pli al model tudestg. Quei pertucca cunzun la successiun en la construcziun principala, ferton che quella en la subordinada resista meglier, gie semantegn per part tras igl act da germanisaziun sco impurtont substrat viadem el lungatg secundar.²³ Gia persunas veglias muossan savens ina certa malsegirtad en la formaziun da lur construcziun romontscha. Quella constataziun affirmescha danovamein l'immensa impurtonza dalla scola per la tgira dil lungatg mumma. En general hai jeu saviu anflar la buna construcziun romontscha mo pli tier singuls sujets vegls; igl ei la fuorma che stat mintgamai alla testa dils exempels che suondan.

²³ cf. «Die Germanisierung von Bonaduz», secunda part, cap. 4.

1. Disturbi dall' unitad verbala romontscha en fuormas cumponidas

Il verb modal fuorma cun siu infinitiv, il verb auxiliar cun siu particip ina stretga unitad verbala che sa buca vegnir separada en romontsch, p. ex.: «jeu vi dar enzatgei», «jeu vai encuretgei». Cheu sefa l'interferenza tudesga valer gia fetg baul. Pronoms persunals, demonstrativs ed indefinits sefultschan tenor schema tudestg denter verb modal ed infinitiv e denter auxiliar e particip perfect, aschia p. ex.:

terla, eu vi gi anzatgè a tui: — terla, eu vi anzatgè gi a tui
— *terla, eu vi a tui gi ignzatgè*
— *terla, eu vi a tui anzatgè gi*

La successiun originala: subject — verb modal + infinitiv — object egl accusativ — object el dativ — ei disturbada. La raschun dalla sclavinada schai en la separaziun dil verb modal da siu infinitiv. Els vegnan buca pli senti sco ina unitad che selai buca separar. En quei fatg stuein nus veser il sgurdin dil sentiment e patratg romontsch. Quel svanescha, el untgescha alla forza d'analogia: Il model tudestg vegn applicaus en la construcziun romontscha. Il pronom — ina ga eis ei igl indefinit (acc.), l'otra il persunal (dat.) — penetreschan denter verb modal ed infinitiv en e sgurdinan aschi fetg la construcziun romontscha ch'ella piarda sia ritmica, sia melodia, siu equiliber sintactic. L'interferenza tudestga privescha gia els emprems dus exempels sgurdinai la construcziun romontscha da siu character genuin romontsch, schegie ch'ina certa forza originala selai aunc constatar: igl infinitiv croda buc alla fin dalla construcziun. Quei daventa denton el davos exempel cun la corrispondenza adequata alla construcziun tudestga. La sintaxa romontscha sespiarda da tala maniera ch'ella cala d'exister; la dependenza dil lungatg secundar tudestg semuossa en la totala imitaziun da siu sistem, plaid per plaid: *terla, eu vi a tui anzatgè gi = hör, i wil dir öppis sega*, «höre, ich will dir etwas sagen.» Ei setracta tale quale dalla successiun tudestga. La construcziun romontscha ei tudestgada aschi fetg ch'il sentiment linguistic ei tudestg; en sesez setracta ei d'ina construcziun tudestga, exprimida cun plaids romontschs. E la consequenza? La construcziun resplesca negina vitalitad pli, ella ei daventada eria, steria, ina clischa senza vigur e savur, perquei ch'ella ei ni romontscha ni tudestga. Quella constataziun selai far incuntin. Ella seresulta era ord ils proxims exempels:

vida què crutsch sa ign pandalā sui nut grev:
 — *sin què hoc sagns nut grev pandalā sui*
 — *a què hoc sans nut grev rantā sui*
 — *vida què hecli sa ign ca bglè pandalā sui*

«Pertgei che la plontaziun ha totalmein snegau sa ins buca cun segrizza declarar».²⁴

Buca meins impressiunonta ei la sperdita dalla unitad sintactica denter igl auxiliar e siu particip perfect:

eu vai dau anzatgè a tui: — *eu vai anzatgè dau a tui*
 — *eu vai a tui dau anzatgè*
 — *eu vai a tui anzatgè dau*

L'unitad verbala *vai dau* svela il medem donn sintactic sco tiel verb modal e siu infinitiv; era en quels exempels s'adattescha la construcziun romontscha la finala cumpleinamein alla successiun tudestga e piarda cheutras siu character romontsch.

Què a la mumma mussau a moi: — *què a la mumma mussau ad eu*
 — *què a la mumma ad eu mussau*

Muort l'inversiun ei l'unitad sintactica digl auxiliar cun siu particip interutta en quei cass tras il subject. La successiun «a la mumma mussau» ni «la mumma a mussau» lubescha denton negina ulteriura interrupziun tras in object. Quei respecta in sujet cun plazzar *ad eu* alla fin; quei ignorescha denton il davos ed imitescha totalmein la successiun tudestga: *das het mini mamma mier zeigt*, «das hat meine Mutter mir gezeigt».

El a schau moi ella merda: — *el a moi schau el steh*
 — *el a eu schau el stih*

eu stos scriver ad el: — *eu stos ad el scriver*

Sper la digren dall' unitad verbala marscha savens era il cal dalla substanza lexicala romontscha (*steh/stih*) e dat perdetga dil grad d'adattaziun egl act da germanisaziun.

Igl embrugl semuossa cun la medema intensitad en la construcziun interrogativa e negativa:

sas tui fa què?: — *sas tui què fa?*
ascas tui vagni cun moi?: — *ascas tui vagni cun eu?*
 — *ascas tui cun eu vagni?*
eu vai beca ven el: — *eu vai el beca ven*

²⁴ Ord il protocol d'in referat el ravugl dalla Secziun romontscha da Panaduz.

<i>eu schess què bec ad el:</i>	— <i>eu gess(!) què ad el bec</i>
<i>ign sa beca savè tut:</i>	— <i>ign sa beca tut savè</i>
	— <i>ign sa ca tut savè</i>
<i>què ven bec andamogn a moi:</i>	— <i>què ven a moi bec andamogn</i>
	— <i>què ven ad eu bec andamogn</i>
<i>nus schogn è bec què:</i>	— <i>nus giogn(!) què è bec</i>
<i>el a saveu nut:</i>	— <i>el a zun nut saveu</i>
	— <i>el a nut saviu</i>
	— <i>el a zun bec saviu</i>

El davos exempel sminuescha la progressiun dalla germanisaziun veseivlamein era la noziun dil plaid *nut* che piarda siu cuntegn e vegn remplazzaus tras *bec* ch'exprima mo la semplia negaziun.

2. Midada en la successiun dil verb e da siu adverb

Igl adverb modal che circumscriva pli datier in infinitiv, suonda en romontsch immediat, ferton ch'el preceda en tudestg, p. ex.: *cantā bogn* — «gut singen». Cheu semuossa puspei l'influenza tudestga pass per pass en la construcziun romontscha:

ign sto furschā fetg, schaglioc vegni beca schuber:
 — *ign sto fetg furschā, schaglioc veni beca schuber*
 — *ign sto ferm fruschā, schaglioc ven ca schuber*
 — *ign sto wacker fruschā, schaglioc ven beca schuber*

Parallel cun l'applicaziun dalla successiun tudestga va era la sperdita dil conjunctiv *vegni* e digl adverb romontsch.

Il medem problem se presenta era tier il particip ed il verb cumponiu:

igl a naviu fetg tutta nutg: — *i a fetg naviu tutta nutg*
 — *i a tutta nutg fetg naviu*
què a nos bab getg bglè ga: — *què a nos bab bglè ga getg*
 — *què a nos bab schon bglè ga getg*
 — *què a nos bab bglèras gadas getg*
as tui bugen què?: — *as tui què bugen?*
 — *as què bugen?*

eu lesch vidleunder igl schileun da batter a meun:
 — *eu lesch igl schileun vidleunder da batter da meun*
cheu a ogn plogn violas: — *cheu a plogn violas ogn*

tila ogn tgault, schaglioc vens malseun:

— *tila tgault ogn, schaglioc vens malseun*

eu catschass ogn cheu igna gutta, lu tanessi meglier:

— *eu catschass cheu igna gutta ogn, lu tanessi meglier*

Quels exempels bastan per demussar, co l'infiltraziun tudestga dominescha pli e pli la successiun dils plaids en la construcziun romontscha e privescha quella da siu character original.

3. Viulta el diever dallas preposiziuns

Il diever dallas preposiziuns munta in seismograf fidau dalla dominaziun ed interpretaziun d'in lungatg.²⁵ En stedi contact cul tudestg piarda la preposiziun romontscha sia forza e suttacumba tgunsch alla fuorma tudestga. Da quei san ins oz adina puspei far persenn, buca mo als cunfins linguistics, mobein lunsch siaden el territori romontsch, buca mo el lungatg da mintgadi, mobein era el lungatg elevau e litterar. Tonpli astgein nus presumar ch'il sistem preposiziunal romontsch sespiardi e svaneschi da rudien egl act da germanisaziun. Enzacons exempels vulan dilucidar il svilup dall'emancipaziun dil sistem preposiziunal tudestg:

eu sund stau a fiera ognta Cazas: — *eu sund stau sign fiera da Cazas*

— *eu sund stau sin fiera si Gleun*

— *eu sunt stau sin fiera ora Cuera*

ils cavals digl curs tenevan igl bglè alla posta:

— *i tenevan igl bglè sin la posta*

— *i tenevan aveun la posta*

quel a vid il cor:

— *quel a sil cor*

quel a mal il cor:

— *quel a mal sil cor*

curra ogn vuia e mira tgi ven:

— *curra o sign vuia a mira tgi ven*

— *curra sin vuia a mira tgi ven*

per quella vuia mava g'entir trafic sugl Ault a Versomi:

— *sin quella vuia mava . . .*

— *sur quella vuia mava . . .*

quella vadella a onc bregia da vagni egn pē:

— *da vagni sin pēs*

— *da sta sui sin pēs*

²⁵ cf. R. VIELI, Davart il diever dellas preposiziuns, Ischi 37.

na a sta empau a cuvien cun moi:

— *na empau sil bonc cun eu*

— *na empau sil bonc tier eu*

da què meun vagns giuadogn Parstogn:

— *sin què meun vagns giu Parstogn*

— *sin què meun vagns o Salums*

il davos mavan ca bglèrs plui a lavur cumegna:

— *... sin lavur cumegna*

— *... vid lavur cumegna*

eu saregord onc bogn dagl trafic da posta tras Panaduz:

— *eu saregord onc bogn vid igl trafic ...*

nut è ver da què ch'el giui:

— *nut è ver vida què ch'el giui cheu*

— *nut è ver tier què ch'el giui cheu*

— *nut è ver giud què ch'el giui cheu*

mo la fava scudognsa onc a meun:

— *nus scudogn onc da meun la fava*

— *nus scudogn onc cun meun la fava*

quel beva sturn a mintga caschun ch'el po tier anzatgè:

— *quel beva sturn cun mintga caschun*

— *quel beva tier mintga caschun sturn*

nagign vagneva lu ad igna sepultura auter ch'egn ner:

— *nagign vagneva ter igna sepultura ...*

i vegnan è a tui cun la dameunda:

— *i vegnan è ter tui cun la dameunda*

— *i vegnan è viers tui cun la dameunda*

da macort' aura stognsa a tga:

— *ter macort' aura stoinsa a tga*

dureunt la pausa resdavans rumeuntsch:

— *en la pausa resdavans rumeuntsch*

dureunt la lavur cumegna fagev igns ca tarmaglas:

— *sin la lavur cumegna fagev igns ca tamagls*

— *ter la lavur cumegna fagev igns ca tarmagls*

eu spetg què sera tui:

— *eu spetg què sera sin tui*

cu anguttas quell' aissa?:

— *cu catschas ogn guttas a quell' aissa?*

— *cu catschas ter quell' aissa ogn guttas?*

eu dumandass zatgi ca savess:

— *eu dumandass a zatgi ca savess*

Tenor model tudestg vegnan verbs sempels romontschs rinforzai e precisai tras igl adverb:

pandalā la lischiva

— *pandalā sui la lischiva*
(= aufhängen)

pandalā igl fogn

— *pandalā sui igl fogn*

sclarī la caussa

— *sclarī sui la caussa*

— *sclarī giu la caussa*

ligè igls calzès

— *ligè sui igls calzès*

sligè igls calzès

— *ligè giu igls calzès*

prender naven la pandalada

— *prender giu la pandalada*

serar la furella cun cutgas

— *serar giu la furella cun cutgas*

eu vai rut cun ella

— *eu vai rut giu cun ella*

quellas fluras en seccadas

— *quellas fluras en mort giu*

aulza naven igl latg

— *aulza giu il latsch*

cusa ogn què nuf a moi

— *cusa ad eu sui què nuf*

IV. Conclusiun

Igl excuors davart sguardin e digren dil lungatg mumma sil camp fonetic, morfologic e sintactic sa mo intermediar ina fuostga survesta digl entir problem. Quel fuss d'approfondar d'in maun tras auters criteris per tuts treis camps e dall' autra vart d'augmentar tras il svilup sil camp lexical. L'influenza dil lungatg secundar meina ad in niev vocabulari cun novas noziuns linguisticas. La rolla lexicala dil lungatg primar romontsch viaden el lungatg secundar tudestg vegn descretta detagliadamein en in capetel da mia perscrutaziun sur la germanisaziun da Panaduz.²⁶ L'impurtonza e direcziun dall' infiltraziun lexicala tudestga el lungatg primar romontsch ein bein vegnidas allegadas tscheu e leu en questa survesta, mo pretendan in' ulteriura presentaziun extendida.

La midada dil lungatg munta in eveniment spirtal cumplicau che tschaffa e zaccuda gl'entir esser human. La germanisaziun consista meins enten in brat direct da suns, fuormas, plaids e construcziuns d'in lungatg a l'auter ch'enten in' evoluziun e transformaziun articu-

²⁶ cf. «Die Germanisierung von Bonaduz», secunda part, cap. 3.

latoria, grammaticala, lexicala e spirtala. Che quella sefa sin donn e cuost dil lungatg mumma e provochescha sguardin e digren dalla sostanza linguistica primara, seresulta dils differentes aspects da questa survesta. Las consequenzas zun tragicas denton semuossan cun tutta evidenza pér en la perscrutaziun minuziusa dil lungatg secundar tudestg.²⁷ Quel resta — senza enorm sforz persunal e stedia surviglianza e cultivaziun en famiglia e scola — tras pliras generaziuns trits, falombers, munglus e buca stgis d'ulivar e da remplazzar la sperdita dil lungatg mumma. CARL ANTON BIELER, scolast secundar ed ils davos onns fauttur e promotur dil lungatg romontsch moribund a Panaduz, exprima sia observaziun culs plaid: «Tier tonts che davan eloquentia expressiun al plaid romontsch, muncava l'eloquenza el tudestg e per consequenza restavan els tuts mets il bia. Ils auters per encunter sefagevan valer cun lur 'Kauderwelsch' . . . e stavan gagliardamein vid il gubernagl.»²⁸ Ina germanisaziun acuta, sco ella ei se-realisada a Panaduz e sco ella ei oz sil precint da serealisar era aunc en autras vischnauncas e cuntradas, verifichescha pilvermo la constataziun da CASPAR DECURTINS: «Tgi che dat vi il lungatg mumma, quel fa in plaun mazzament intellectual de sesez.»²⁹

²⁷ do. secunda part, cap. 1—4.

²⁸ Ord in referat el ravugl dalla Secziun romontscha da Panaduz.

²⁹ Ischi 6, pag. 5.